

H. Hubert Gabriella: Közös protestáns énekek és énekeskönyvek a 16-17. században

Az evangélikus és református énekek-énekeskönyvek közös gyökerei olyan himnológiai pillanatokban, mint pl. az új énekeskönyv szerkesztése, az egyik központi kérdéssé válhat. Nem véletlenül szorgalmazta már Csomasz Tóth Kálmán az 1948-as református énekeskönyv szerkesztésekor a közös magyar törzsanyag egységes közlését, manapság pedig először Fekete Csaba vetette fel, mit lehetne tenni a közös énekanyag szövegeinek egységesítése érdekében. Az új evangélikus és református énekeskönyvben, ha a több évszázados hagyomány nem indokolja, akkor a közös örökségből származó szövegek jó lenne, ha nem térnének el egymástól. A közös protestáns himnológiai fejlődés a 16. századig nyúlik vissza, kiteljesedése a 17. században következett be.

I. GYÜLEKEZETI ÉNEKESKÖNYVEK

Jelenlegi ismereteink szerint az evangélikusoknak és reformátusoknak a 16-17. században 51 nyomtatott gyülekezeti énekeskönyve jelent meg. Ennek mintegy felét közös protestáns használatra szánták. A táblázatban kurzívval szedve szerepelnek azok a gyűjtemények, amelyek jelentősebb új kezdeményezést jelentenek:

Evangélikus	Református	Protestáns
<i>Krakkó 1536, 1538</i> ♪		<i>Óvár-Debrecen 1560/1561</i> ♪ Debrecen 1562 Várad 1566
	<i>Debrecen 1569</i> <i>Debrecen 1570</i> <i>Debrecen 1572-79</i>	
<i>Komjáti 1574</i> ♪	<i>Debrecen 1579</i>	
<i>Detrekő 1582</i>	<i>Debrecen cr. 1586</i>	
<i>Monyorókerék cr. 1590</i>	<i>Debrecen 1590</i>	
<i>Bártfa 1593</i> <i>Bártfa 1602-1614</i>	<i>Debrecen 1602</i> <i>Oppenheim 1612</i>	
<i>Lőcse cr. 1620</i> <i>Lőcse 1629</i>	<i>Debrecen 1620</i> <i>Debrecen 1632</i>	
<i>Bártfa 1640</i> <i>Lőcse 1642</i>		<i>Lőcse 1635</i> <i>Várad 1642-1700</i> Bártfa, Debrecen, Kassa, Kolozsvár, Várad
<i>Lőcse 1692-1694</i>		

Az első német evangélikus énekeskönyvek mintául szolgáltak az első magyar, 1536-os Gálszécsi Imre-féle énekeskönyv számára. Az 1536-os kis evangélikus énekeskönyv (RMNy 18, 24) után a szervezetileg még szét nem vált protestáns egyház három énekeskönyve jelent meg. Kiemelkedik közülük az 1560-as (RMNy 160) Huszár Gál-féle énekeskönyv, amely kiindulópontja lett az evangélikus, református és unitárius énekeskönyveknek. Olyan szerepet játszott a benne

található alapénekkincs, mint amilyent a németekben az ún. Kernlied-ek. Ez az alapénekkincs szinte hiánytalanul megtalálható a 16-17. századi protestáns énekeskönyvekben.

A következő fejlődési fokon már a 16. század végi felekezeti szétválás előtt jól elkülönült egymástól az evangélikus és a református énekeskönyv-típus, elsősorban a homogénné, reformátussá váló Debrecen hatására. Általánosan jellemző, hogy bár kísérletek voltak az egyes felekezeteknél az énekeskönyvek kanonizálására, de a gyakorlatban ez nem valósulhatott meg, mivel azt énekeskönyvek tartalmát és összeállítását zsinat nem szabályozta, és a történelmi körülmények sem tették ezt lehetővé. Ráadásul olyan kevés és drága volt egy-egy énekeskönyv, hogy a kisebb gyülekezetek örültek, ha valamelyik kiadáshoz hozzáfértek, és azt akár egy évszázadig is használták. A 17. században nagy szerepet játszottak a helyi igényeket tükröző, kéziratos gyűjtemények is.

A protestáns énekeskönyveknek új korszaka kezdődött el 1635-ben, a Lőcsén megjelent énekeskönyvvel (RMNy 1628): nem a felekezeti elválasztó, hanem éppen ellenkezőleg, a közös örökséget továbbvívó vonások jutottak érvényre.

A lőcsei kolligátum fő tulajdonsága, hogy a közös protestáns (főként evangélikus és református) énekkincs a református Újfalvi Imre által 1602-ben javasolt módon található meg benne. A lőcsei kolligátum az Újfalvi-féle tervezett összes részt tartalmazza. Ugyancsak kiemelkedő jelentőségű, hogy az evangélikus nyomdában megjelenő énekeskönyv forrásának vallja mind a református (debreceni), mind az evangélikus (bártfai) énekeskönyveket: a közös protestáns énekeken kívül a kizárólag református vagy evangélikus hagyományban élő énekeket is adja – ahogy a címe mondja: *Mostan újonna(n), és, (a' mi az első s-utolso részt, az az, a' közönséges és Halott énekeket illeti) bővebben, hogy ne(m) mint ennek előtte Debrecenben és Bártphán, kibocsátattak.* .

1642-től kezdve olyan protestáns gyülekezeti énekeskönyvek jelentek meg a bártfai, debreceni, kassai, lőcsei, kolozsvári és váradi nyomdában, amelyeket az evangélikusok és reformátusok egyaránt használhattak. E gyűjtemény létrejöttében lehet az egyháztörténeti, az üzleti vagy egyéb szempontot emlegetni, de tény, hogy egy félévszázadra (s tovább is) olyan gyűjteménytípust népszerűsítettek, amely megőrizte a reformációs énekkincset, a tematikus sokszínűséget (még akkor is, ha a „különféle énekek”-címszó alá osztotta be őket), s hozzátette a 17. századi Szenci Molnár-féle Zsoltárkönyvet, valamint az ún. ”kis” graduált, a himnuszokat. Az ellenreformáció és a folytonos harcok a protestáns összefogást erősítették. Több helyen előfordult, hogy a protestáns felekezetek közösen használták a templomot. A 17. század eleji irénikus törekvések szintén közrejátszottak az evangélikus-református vonal egyesülésében.

Az egyes nyomdák sorozatai természetesen bizonyos eltéréseket mutathattak. Az evangélikus lőcsei Brewer-nyomda énekeskönyvei például új evangélikus énekek felvételével folyamatosan gyarapították az alap-énekkincset.¹

Az evangélikus és református énekeskönyvi fejlődés később szétágazott, de olyan erős 16-17. századi alapokra épült, amelyre új énekeskönyveink szerkesztésekor is érdemes figyelniük.

II. Az Újfalvi Imre-féle temetési énekeskönyv

A 16-17. századi mintegy 15 önálló temetési énekeskönyv-kiadások az Újfalvi Imre-féle temetési énekeskönyvre (RMNy 832) vezethetőek vissza. Az evangélikusok még 18. században is használták őket. Egyrészt megjelentették az Újfalvi-féle temetési énekeskönyv evangélikus énekekkel bővített változatát külön kiadásban, másrészt az *Új zengedező mennyei karban* (1743-tól kezdődően) csak olyan halotti énekeket közöltek, melyek az Újfalvi-féle halottasból hiányoztak, ahogy az előszó írja: „Az Halotti Enekek között, mivel azok úgy-is már egy magános Könyvetskében mind egybe-vannak foglalvatva, ezen munkába tsak némellyeket tettünk, de leg-

¹ A közös protestáns használatot elősegítő jegyeket ld. H. HUBERT Gabriella, A régi magyar gyülekezeti ének, Universitas, Budapest, 2004, 270-279.

inkább ollyaténokat, a' mellyek vagy az Halottas Könyvetsében fel-nem találtatnak, vagy pedig közönségesebbek.” (*4r-v)

III. Szenci Molnár Albert *Zsoltákönyve*

Köztudott, hogy a puritanizmussal a genfi zsoltárok befogadása nagy lendületet kapott a reformátusok között. Ugyanakkor a Szenci Molnár-zsoltárok az evangélikus himnológiai örökségnek is a szerves részéhez tartoznak. Az evangélikusok esetében csak az erdélyi szászoknál van 17. századi adatunk arra, hogy tiltották a Lobwasser-zsoltárok éneklését. A magyar nyelvű evangélikusok viszont nemcsak énekelték őket, hanem az 1635-ös kéziratoss Eperjesi graduálban, ahogy Ferenczi Ilona írja: az „első, magyar nyelvű többszólamú tételeket is tartalmazó”² gyűjteményünkben tizenkilenc Szenci Molnár-zsoltár található, közte több a Goudimel-féle feldolgozásban. Másrészt nemcsak önálló Zsoltárok-kiadások jelentek meg a 17. században, hanem 1635-től kezdve valamennyi énekeskönyv-kolligátumnak része volt a *Psalterum Ungaricum*. A Szenci Molnár-részhez pedig egy evangélikus kántor, az 1683-ban Thököly Imre udvarában működő Macsonkai Miklós készített mutatót, melynek címe: *Az időnek s az dolgoknak alkalmatossági szerint így énekeljed a zsoltárokat* (RMK I. 1410: Dd_{10r}). Még a 18. században kialakult új evangélikus énekeskönyvben, az *Új zengedező mennyei kar* kiadásokban is helyet kapott a Szenci Molnár-féle *Zsoltároskönyv*. Sőt, ők is a közös protestáns örökség részének tekintették, ahogy az előszó írja: *Molnár Albert 1607. a zsoltárokat magyar verseknek formájába öntötte az Isten Anyaszentegyházának mondhatatlan javára.*

A fennmaradt 17-18. századi énekek azt is megmutatják, hogy mely Szenci Molnár-zsoltárok voltak népszerűek. Az 1982-es evangélikus énekeskönyv mindössze hat Szenci Molnár-zsoltárt közöl. De az evangélikus *Gyülekezeti Liturgikus Könyvben*³ már újabb hat zsoltár szerepel.

IV. Közös énekek

Az első, 1536-os Gálszécsi-féle énekeskönyvben fennmaradt 11 ének legtöbbje a reformátori tanítást szolgáló ún. káté-ének (énekelt Tízparancsolat, Credo, úrvacsora-tan) és Luther-fordítás. Utána 1560-ig szünet következett, majd pedig a magyar gyülekezeti énekköltészet hihetetlen virágzása indult el. Sokfelé kereshetjük mind a szünetre, mind a virágzásra a magyarázatot. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy a magyar költészet a 13-15. században túlnyomórészt az európai (latin és német) hagyományba illeszkedett bele. Az ún. magyar hagyomány kialakulása a 15. század elején kezdődött el és virágzása a 16. század első negyedére tehető. (Tradíció-hagyományon ebben az esetben azt értjük, hogy létrejött, illetve megnövekedett a magyar nyelvű írásbeliség és a magyar nyelvű műveket igénylő olvasóközönség.) Így pl. a kolostorokban és környezetükben kialakult az az értelmezői közösség, amely igényt tartott a vallási irodalomra, ezen belül bizonyos műfajú énekeket részesített előnybe. A reformáció nyomán megtörténő felekezeti váltás nem szüntette meg, hanem folytatta ezt a magyar hagyományt - az anyanyelvű éneklés követelménye nyomán először megreformált, anyanyelvre fordított liturgikus énekek, majd pedig egyre nagyobb számban eredeti, szótagszámláló gyülekezeti énekek keletkeztek. Hogy először csak kéziratban terjedtek ezek az énekek, annak egyik oka, hogy a történelmi körülmények nem kedveztek a nyomdaalapításnak. Gálszécsi énekköltészei azonban nem tudtak a magyar hagyománynak a részévé válni – ennek oka nemcsak a költői megformálás kezdetleges voltában keresendő, hanem abban is, hogy a versformák idegenek voltak és a németből való fordítás kultúrája sem alakult még ki. Mint Csepregi Zoltán kimutatta, a 16. században az anyanyelv játszotta az identitásképző szerepet,⁴ ez pedig az eredeti

² Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635, I-II, kiadta és bevezette FERENCZI Ilona, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1988 (Musicalia Danubiana, 9).

³ Budapest, Luther Kiadó, 2007.

⁴ Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében, in Keresztyén Igazság 92 (2011) 4, 9-14.

magyar szerzemények keletkezését támogatta.

Az 1600-ig írt magyar nyelvű versek több mint harmada gyülekezeti ének. 1700-ig pedig közel 1000 énekkel kell számolnunk. A zsoltárparafrázisok sokkal nagyobb arányban foglaltak helyet a régi énekeskönyvekben, mint akár a maiakban.

Huszár Gál 1560-as gyűjteményének (RMNy 160) 105 éneke szinte maradéktalanul megőrződött minden énekeskönyvben. Ha az 1635-ös lőcsei, protestáns énekeskönyvet (RMNy 1628) nézzük, ott azt látjuk, hogy az énekek mintegy 70 %-a szerepel az Újfalvi Imre 1602-es gyűjteményében is (RMNy 886), ill. az énekek 86 %-a átkerült a protestáns énekeskönyvek történetében meghatározó váradi kiadványokba is. Az énekek száma a lőcsei kiadványokban, a század végére 349-re emelkedett, míg a debreceniekben 272-re.

A vizsgálatok azt mutatják, hogy több mint kétszáz 16. századi éneket visznek tovább a 17. századi énekeskönyvek. A kutatás jelenlegi állása szerint pedig a 636 éneket tartalmazó 18. századi evangélikus *Új zengedező mennyei karok*ban is az énekek mintegy 30%-a a 16. századi közös protestáns ének!

Történetileg tehát igazolhatjuk, hogy olyan erős közös protestáns gyökérrel és hagyománnyal rendelkezünk, amely ma is indokolja az evangélikus és református együttgondolkodást.

V. Néhány megjegyzés

A jelenlegi énekeskönyveinkben található eredeti, régi szövegek megrostálása során figyelni kell arra, hogy a 16-17. századi énekek hagyománya olyan erőt jelent, amellyel inkább bővebben, mint szűkebben érdemes élnünk, követve ezzel Árikháty Béla, Sulyok Imre, Schulek Tibor és Csomasz Tóth Kálmán példáját.

A versszakok elhagyása sokszor a teológiailag gazdag mondanivalót közhellyé silányítja, vagy a bibliai alapot szegényíti el – ezért minden egyes ének esetében külön mérlegelendő a versszakok elhagyása. A versszakok számával kapcsolatban bizonyára nehéz lenne konszenzusra jutni – de legalább azok a versszakok, amelyek mind az evangélikus és református énekeskönyvekben szerepelnek, közősek legyenek.

Ahol nem indokolt a változtatás, ott érdemes visszaállítani az eredeti szöveget – ha a dallam megmarad, a szöveg egy-egy szavának, vagy akár az egész verssornak a megváltoztatása nem okoz az éneklőnek gondot.

Nehezítő tényező, ha van olyan külön élő református és evangélikus hagyomány, amelynek megváltoztatása elszegényítené az adott felekezetet, illetve az általános magyar énekkincset – a legjobb példa erre Luther: *Vom Himmel hoch da komm ich her – Mennyből jövök most hozzátok* kezdetű éneke. A reformátusok a Valentin Triller sziléziai lelképásztor által 1555-ben betoldott kezdőversszakkal éneklük – *Az Istennek szent angyala mennyekből hogy alászállá*.

Külön problémát jelentenek azok a német evangélikus énekek, amelyek mind az evangélikusoknál, mind a reformátusoknál szerepelnek – de nem az eredeti 17-18. századi fordításban, hanem a korábbi verziók többszöri és a két felekezetben eltérő módon való átalakításával.

A 16-17. századi szövegeket csak egységes irodalmi, metrikai, nyelvészeti elvek szerint szabad megváltoztatni (pl. számos olyan szöveggel találkozhatunk, amelyben egyes helyeken az énekeskönyvek a régies igealakokat megtartották, máshol viszont nem).

Ma már a verstörténeti kutatásoknak, kritikai kiadásoknak és az újra induló egyházzenei képzésnek hála olyan kiadványok jelentek meg, amelyekben minden egyes szöveg kialakulását pontosan nyomon tudjuk követni. Ez alapja lehet az egységes elvek kialakítása mellett a további munkának is.

Illusztrációként, az evangélikus vagy református énekek-énekeskönyvek megnevezése nélkül, a problematikus változtatásokra mindössze két példa álljon itt:

Régi	>	Új
A szűznek méhéből	>	Tiszta szűz méhéből
Adjad megismernünk természetünket	>	Adjad megismerni természetünket
Megbántunk , Isten, szüntelen tégedet	>	Megbántottunk , Isten, szüntelen téged
Elődbe, Istenem, könyörgést viszek, Te szent Fiad által néked könyörgök.	> >	Elődbe Istenem hál'adást viszek, És szent Fiad által néked könyörgök.
Lágyítsd meg én bennem az akaratot , Meg ne háborítsak ok nélkül jámbort .	>	Lágyítsd meg én bennem az indulatot , Meg ne háborítsak soha másokat .
Igazgassad elméjét	>	Te igazgassd elméjét
Meghallgassad, Uram, én beszédemet	>	Meghallgassad, Uram, én szólásomat

Az evangélikus és református egyházban egyaránt énekelt 92. zsoltárparafrázissal, Sztárai Mihály *Mely igen jó az Úristent dicsérni* kezdetű énekének példájával illusztrálható, hogy kisebb-nagyobb, indokolatlan eltérések találhatóak az egyes szövegek között:

1593-as evangélikus (RMNy 713)	1602-es református (RMNy 886)	Mai evangélikus	Mai református
Mely igen jó az Úristent dicsérni, / Felsőgednek, én Uram, énekelni, / Szent nevedet dicsérvén magasztalni, / És mindenütt ez világon dicsérni. //	Mely igen jó az Úristent dicsérni, Felsőgednek, én Uram, énekelni, Szent nevedet dicsérvén magasztalni, És mindenütt ez világon hirdetni.	Mely igen jó az Úristent dicsérni, Felsőgednek, <i>ó</i> , Uram, énekelni, Szent nevedet <i>hálával emlegetni</i> , És mindenütt e világon hirdetni.	Mely igen jó az Úristent dicsérni, Felsőgednek, én Uram, énekelni, Szent nevedet dicsérvén magasztalni, És mindenütt e világon hirdetni.
Igen reggel <i>irgalmasságodat</i> hirdetni, / <i>Igazságod éjjel es kiáltani</i> , / Hegedővel, orgonával zengetni, / Minden éneklő szerszámmal tisztelni. //	Igen reggel irgalmadat hirdetni, <i>Igazságod es éjjel kiáltani</i> , Hegedűvel, orgonával zöngetni, Minden éneklő szerszámmal tisztelni.	<i>Korán</i> reggel irgalmadat <i>éneklem</i> , <i>Jóvoltodról éjjel is elmélkedem</i> , <i>Felsőgedhez lelkemet fölemelem</i> , <i>És eltölti szívemet szent félelem</i> .	Igen reggel irgalmadat hirdetni, <i>Igazságodról éjjel gondolkodni</i> , Hegedűvel, orgonával zengetni, Minden éneklő szerszámmal tisztelni.

Nem kerülhető el tehát az elvek kidolgozása után az egyes változtatások megvitatása. Próbaként pedig érdemes lenne kiadni egy olyan kis énekeskönyvet, amelyben a közös protestáns örökséget hordozó, mai énekeskönyveinkben is közölt énekek szereplnének.

